

Задля кусника хліба

Наталія Кобринська

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Шастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
Шевченко

I

Місяць поволі виходив із-за гори і ярко освітив село Березівку.

Село лежало в долині, на похилій рівнині, через котру перебігав невеличкий, місцями тихий, місцями рвучий потік. По обох боках потоку порозкладалися низенькі, курні, соломою криті мужицькі хати, звернені до него своїми білими стінами і огорожені плотом з вербового прутя. Плоту були по більшій часті з нерівного кіля, помежи котрі мішалися не раз грубі головаті верби. Коло кожної хати стояла десь збоку причіплена якась шіпка, кошничка або хлівець, і сям-там зеленіли густі, збиті в купу садки.

Від полудня перед вікнами знімалися три горби, як ті в народній пісні три сиві зозулі, а за ними тяглася густа хаща.

На однім із тих горбів стояло з добрими господарськими будинками попівство, на другім церков, а на третім, найвищим, обкопанім грубим валом, з-помежи дерев і корчів видко було хрести і хрестики, то більші, то менші, то ще біленькі — недавно прибулі гості. А понад ними всіма знімався високий дубовий хрест із широко розпростертими раменами, немов підносив руки до неба і просив о супокій для тих, що коло него лежали.

З одної в ряді хати, яка лише тим ріжнилася від своїх товаришок, що білілася над усі, якби перебрана^[1] на яке свято, коли другі лишилися в буденнім убраню, тихенько відчинилися двері. Вийшла молода, висока жіноча постать і стала перед порогом. Її бліде лице видалося ще блідіше при блідо дрожачім світлі місяця, а великі чорні очі дивилися якомось сумно перед себе. Вона пройшла, як тінь, поперед вікна і сіла на лавочку під старою грушею та й спустила безсильно руки.

Навкруги ставало щораз тихіше, лише здалека перегавкувалися собаки, лилики тихим летом шарили в повітря, і десь закричав пугач, або часом затріщав пліт і жвавий парубчак, що йшов до своєї любки, заспівав:

Ой любив я дівчиноньку, а дівчина мене;

Не хотіли старі дати дівчину за мене...

Дівчина глянула доокола. Місяць чарівним блеском мрів зо дна води; бляшана баня церкви сіяла якби золотом, а довга тінь хреста ломилася на корчах і падала на дорогу.

— О боже! — прошептала дівчина, гірко зітхнувши. — Який усюди супокій, яка тишина, а тут у моїм біднім серці така буря, така безодня темна, туга незмірима!..

II

Хоть то була пізня година, а на попівстві ще світилося: видно, були гості і аж тепер від'їздили, бо задудніло на подвір'ю від кінських копит і коліс візка, а туркіт іще довго чути було по дорозі.

По часі скрипнула брама і світло почало погасати, — лише в однім віконці блискотіло воно довше, але за хвилику і там погасло.

Той кутик з одним вікном наша блідолиця дівчина знала над усі. Вона там прожила своє дитинство, свої перші дні життя. Там, може би, була і дотепер, якби люта смерть не взяла була їй батька і не кинула бідних сиріт на іграшку долі.

А сталося то так нагло, так ненадійно! Ще звечора поукладала їх мати, як звичайно, спати. По півночі збудив її страшний, тривожний крик, а коли вона схопилася й побігла до хати, де спали родичі, батько вже не жив, а маму відтирали зомлілу.

По похороні, коли вже всі чужі і свої роз'їхалися, вона, Галя, старша її сестра Оля, два брати і двоє маленьких на руках старої Анни близнят збилися в один кутик в тім від кухні покоїку.

— Діти мої, діти мої, що я з вами зроблю? — заголосила мати, ухопившись обома руками за голову.

Заплакані діти припали до неї, і по хаті рознісся оден із п'ятеро грудей плач. Близнята і собі заплакали, а старій Анні сльози градом бігли по лиці.

— Успокойтеся, мамо, — почав найстарший син, Славко. — Я вже немалий, нарік іду до п'ятої класи; я буду вчитися, буду старатися...

— Підеш до школи! Будеш учитися! А хто буде далі на тебе давати? — спитала мати. — Все пропало, все!

І знову спазматичний плач затиснув усі горла.

— Я буду діти вчити. Попрошу директора, катехита, аби мені дали добру лекцію... — шептав несміливо хлопчина.

— Жебрати, жебрати будеш! — застогнала знов нещасна і закрила лице руками. Славко замовк, і ніхто не смів сказати більше слова. А мати почала ходити по хаті великими кроками.

— Кілько ще до вакацій? — запитала вона по хвилі.

— Два місяці...

— Два місяці! — повторила вона спокійно та ще скорше стала ходити по хаті.

Але другого дня вона все-таки виряджала сина вже до школи.

Раненько прийшов жид Абрамко і випровадив сивенького коня зі стайні...

— Бог би тя побив! — бормотіла стара Анна. — Такий кінь за 50 левів. Небіжчик і за сто були би не продали. Проклята жидова випила би кров християнську!

За тих 50 ринських мав Славко два місяці прожити в місті і скінчити четверту класу, бо то була ще звичайна сума, яку давав на него батько.

Добре утримані коні заїхали перед рундук і весело порскали ніздрями, не догадуючися, що, може, вже недовго будуть служити старим газдам. Славко не сідав на візок, але казав наперед їхати дорогою коло цвинтаря, куди пішли наперед усі, окрім маленьких близнят, що лишилися з Анною.

Над свіжонакиненою могилою стояв новий дубовий хрест із широко розпростертими раменами, — та не пригортав він ними повзаючих коло своїх ніг сиріт, не утирав їх сліз, не вливав у груди супокою, бо его знам'я — смерть і терпіне.

* * *

Якось незадовго дали адміністратора на місце батька.

Треба було відступити більшу частину помешкання, рушитися з місця, уступати другим зо старого гнізда.

Спільне жите з чужою родиною далось не раз гірко взнаки, хоть "вгорі" звали то "користею і уступкою для вдовиці". Але і того недовго тривало, бо до року виставлено парохію на конкурс, неважаючи на благання у вищих духовних і світських властей о милосердіє для бідних сиріт.

Впоследнє зарубано сокирою — і старе коренне дерево повалилося. Тяжко мусить бути такому дереву, коли поперетинають ему коріне, поскорочують галузе й пересадять на друге місце, та ще тяжче чоловікові з розбитою душею і роздертим серцем починати інше, нове жите...

Отець, як тепер майже кождий батько родини, забезпечив був своє жите на тисячу ринських.

Попродавши, що ще можна було продати з інвентаря, поплатила вдовиця видатки похоронні і давнійші, так звані "склепові довги", без котрих годі обійтися в родині. Вірителі, маючи певну гарантію, не лізуть за них своїм довжникам в очі, але лиш ніколи тота гарантія пропадає, тоді всі гречні і терпеливі збігаються якнайскорше, аби своє відобрати, хоть би мало взятися последнє з обійстя...

Отже, сплативши з трудом довги, вдовиця купила кілька моргів поля й почала клеїти якусь хатчину.

Над мочаром, недалеко попівства, був лужок. Він був засаджений і викоханий мамою Галі. Як лише прийшли до Березівки, вона казала его засадити і сама пильно доглядала.

Сего ж року був він уже такий, що лиш рубати, але вона знала, що вже їй не вільно его діткнутися. А тут щораз було щось потрібне до нового домівства.

В лузі стояли два чи три берестки, на матеріал пущені, що. тепер якраз були би

придалися. "Всі знають, — думала собі, — що той лужок її діло, знають, як вона коло него заходила, як его доглядала. Були ж би люди такі злі, аби їй тепер в такім нещастю заборонили тих кілька патики? Вони так плакали на похороні її чоловіка, такі були податливі за его життя!.."

А все-таки вона боялася післати слуги зрубати берестки і для більшої певності і поваги післала паламаря. Паламар був добрий чоловік, з'їв не один колачик із її рук, чому б не пішов?

Але він, як пішов, так іще борше вернувся.

— Люди не дозволяють, — каже.

— Котрі люде?

— От-таки сусід Іван та й Петро, та ще закликали Николу...

Вона хопила на голову якусь хустину та й справилася просто в лужок, а мала Галя побігла за нею.

В лузі, коло надломленого берестка, стояло вже чотири чоловіки. Бідній, видко, не стало відваги, бо пристанула, і коли завважала, що її не спостерегли, вона обернулася і скоро, другою дорогою через город, верталася назад до хати.

Галя ішла наперед вузьенькою стежкою помежи садовину. З одної яблінки упало біленьке, як папір, яблучко і скотилося їй під ноги. Дитина підняла яблучко, оглянула его і хотіла надкусити. Але мати вирвала їй его з рук і кинула далеко від себе.

— Не твоє, — сказала вона через затиснені зуби. — Не твоє, дитинко, — додала вона м'якше і розплакалася. — Не твоє, хоть то праця твоєї рідної матері, хоть тоту ябліночку я садила, підливала власною рукою, обирала з черв'яків, так само як на долині берестки. При нім мала я право ужиткувати мою питому працю, а тепер вже пропало. Тепер кажуть: "Не руш того, то не твоє! То все належало до твого чоловіка, а не до тебе. Він працював для світа і світ ему платив, а ти як нахлібник жила при чоловіці, хоть, може, два рази тільки працювала, що він. Будь же рада, коли що захопила за життя тайком зі стола добродія, бо вже тепер ніхто тебе не поспитає: маєш ти з чого жити чи ні?.."

Галя дивилася на матір великими очима, хоть нічого не розуміла; вірна дитиняча пам'ять задержала тоті слова дотепер.

Мати Галі, прийшовши до хати, отерла сльози, здоймила хустину з голови й пішла на другий бік до адміністратора. Вона пішла его просити, аби він пішов до тих людей: казала, що сама хотіла до них іти, але побачила там Івана Рябоока, а той все щось мав з її чоловіком, — то вона боялася, аби її яким прикрим словом не обидив. Але адміністратор скривився. "То все добре, — бормотів він, — але я адміністратор, я не можу в такі справи мішатися й людей собі наражувати..."

* * *

Восени зачали переноситися до своєї хати. Смутні то були переносини, а ще смутніше було дивитися на камінне лице вдовиці, на котрім як би застиг увесь біль її душі.

Невесело було в маленькій хатині. Мати все була зайнята домашніми справами;

Славко був у школах, а до Галі і наймолодшого хлопця приходив сільський учитель учить. По лекції тулилися всі коло Олі, найстаршої по Славку сестри.

Бідна Оля! Ще дитиною дістала була тяжку віспу, що страшно її змінила: навіть очі як би померкли, погасли, змаліли. Свобідна і весела дитиною, тепер вона, прийшовши до пізнання, смутніла. "Я ряба" — говорила вона жалібно, і в сих словах була вся розпука дівчини, що втратила свою красу, в котрій одній виділа щастє.

По смерті батька Оля хотіла всіма силами помочи тягнути тягар, що впав на матір, але, як збита тучею пташка, не знала, в котрій бік собою ударити і від чого зачати.

Кажуть люде, що нова хата мусить ся чимось відновити: весілем, хрестинами або смертю. У них відновилася вона знов смертю. Дифтерія, що забирала майже всі діти з села, забрала і їх двоє близнят.

Викопали ямку у ніг батька і там їх обоїх поклали так, як обоє прийшли на світ.

— Добре, що бог забрав, — шептали люде межі собою, — що вона робила би з тільки дітьми?..

— Не плачте, їм там ліпше буде, — потішали сільські жінки.

Мати не плакала, бо, відай, сама так само думала. Лиш гіркий біль кривив її уста на такі уваги і ради.

* * *

На попівстві лишилася була ще одна колешня. Вона була поставлена їх власним грошем, і вдовиця на відході хотіла її забрати з собою. Та коли взялася до тої роботи, зробився пополох у селі, що буде треба нову колешню ставити. Парафіяне зажурилися, бо матеріал треба було спроваджувати здалека для адміністратора, що вже мав обіцяну презенту; та й ему самому не хотілося давати з подвір'я готову колешню, бо знав він, що на нову треба буде добре чекати. Отже, порадилися сплатити колешню. Зібралися люде, отаксували та й порозкладали на "нумера".

Вдовиця пристала на все. Вона думала собі, що тепер не треба буде такої великої колешні, і лише просила, аби борзо гроші постягали. Одну частину грошей їй виплатили, і за неї вона склеїла собі маленьку стайню на одну корову. Але другої половини уже тяжко було небозі дочекатися. А тут Славко пише лист за листом, що гине з голоду...

Надармо просить вдова то адміністратора, то війта, то братство церковне, — все якось не можна було до ладу прийти. Аж нарешті змилювалися й по нараді з попом післали присяжного в село, аби брав "гицки" від тих, що дотепер не дали нічого на колешню.

* * *

Пішла раз удовиця зі своїми молодшими дітьми в поле до робітників. Днина була гаряча. Вони були змучені і сіли під вербами над потоком, аби трохи відпочити. Навкруги тягнулися левади, дзвеніли сапи робітників о суху землю, гамір і гомін людських голосів відзивався скрізь.

Он іде наперед один сапанник і франтує, а цілий ряд голосно смієся, а там знов на другім кінці співають тужливу коломийку. Із-за плота то показувалася, то ховалася зав'язана хусткою жіноча голова.

— Боже помагай! — заговорив нараз також голос жіночий. — Сапаєте, кумо?

Жінка в хустці оперлася на сапу.

— Сапаю, коби бог поміг сьогодні скінчити: люде з другого, а я з першого...

— Таке й моє, — сказала перша, — не встигла город досапати, та й мушу іти завтра до Івана за сапанницю, а позавтра до пана за гроші, бо прийшов той опришок присяжний та й узяв "гицок" з хати: аж три шустці припадає на мене за якусь попадеву колешню. Бог би її святий побив, голову би зломила зі своєю колешнев!..

— Ой не кленіть, не кленіть, кумко, — зацитькувала друга, — вона вже і так сиротище...

— Хоть сирота, але не буде так тягнути сапов на сонці, як отепер ми, — завважала розлючена жінка.

Нещасна попадя встала, дрожачи на цілім тілі.

"За що вони мене кленуть, за що проклинають? Вони бідні, але я ще бідніша!.."

* * *

Коли вони верталися додому, Оля сиділа при вікні та шила. Уздрівши їх, вона звила кілька ниточок волічки й кинула під килимок тапчана, а натомість витягнула білий кафтан та й зачала шити. Мати завважала прудкий рух Олі, хоть не завважала заміни роботи; вона глянула лиш на Галю, цілу змішану і почервонілу, і під її поглядом Галя щораз більше збивалася з толку, як кожда дитина, що знає щось такого, про що їй заказано говорити.

Галя знала, чому Оля змішалася.

В неділю перед тим бавилась Галя на гойданці під старою грушею, а Оля сперлася о пліт та й дивилася в сусідський город. То було в саму вечерню; мати була в церкві. Оля вже віддавна не ходила до церкви, бо мала такі підрані черевики, що сором їй було іти межи люди, а вона не хотіла просити матір о другі, знаючи, як тій гірко все приходить. Сусідка Семениха вийшла з хати і тримала щось завитого під пахвою. Уже була близько воріт, коли нараз обернулася, якби що забула.

— Марійко! — крикнула на свою дівчину. — А винеси-ко перемітку з хати, нехай не вертаюся...

— Куди вибрали-сьте ся іти, Семенихо? — запитала Оля із-за плота.

— Хотіла-м іти до шевкинї, перемітку зашивати, аж глип, а я забула взір, та й вже не вертаю, кажуть недобре...

Марійка надбігла з переміткою, подала нені, а та її скоренько нагнала до дитини, що розкричалася була на ціле село.

— Покажіть-но, з ласки свої, — сказала Оля, витягаючи руку.

— Гребеньчиста, паннунцю, — сказала Семениха, подаючи через пліт перемітку.

— А до котрої несете? — питала Оля.

— До Калини, паннунцю; я все даю шити до Калини, бо нікотра так не шиє, як вона...

— А кілька їй даєте?

— Свій рантух, коцик, півтора лева та й миску муки...

Оля задумалася.

— Семенихо, — сказала Оля по хвилі, але так непевно й тихо, що Галя ледве зачула її слова. — Семенихо! ви би мені не дали тоту перемітку? Я би вам її вишила за тоті гроші, що Калина...

— А ви будете знати того шити?

— Буду знати, уздрите, що буду, не бійтеся...

— Та я не боюся, але що скажуть мамуня, що їх дитина вишиває мужичкам перемітки?..

— Я буду крадці шити. А ви, Семенихо, не кажіть нікому, ні мамі, ні таки нікому, прошу вас, Семенихо!

Семениха подала полотно і забожилася, що нічо нікому не буде говорити. Оля скоренько хопила завите і побігла до хати. Галя злізла з своєї гойданки та й побігла за нею.

— Ти хочеш шити Семенисі перемітку? — запитала вона.

— Цить, не кажи мамі, — заговорила вона швидко, — мама би ся загризла, а я хотіла би собі купити черевики...

Відтоді Семениха водно приносила Олі шите від людей, котрим казала, що ніби вона сама шиє. Говорила, що люде дивуються, що така газдиня бере шите; що Калина аж ворогує, називає її захланною багачкою, але вона не дочекала би завтрішньої днини, земля під нею би ся запала, якби вона хоть словечко сказала, за що її паннунця просили.

* * *

Мати, здаєся, знала про Олин заробок, бо тяжко при такій тісноті сховати хоть би один крейцар, хоть Оля казала, що гроші за кури, котрі вона собі годувала. Але мама виговорила сим своїм знанем аж при послідніх хвилях життя Олі, котрого нитка також нагло перервалася.

У сусідстві займився огонь; страхалися, що от-от він лизне своїм язиком і загорне усе їх обійсте. Оля хапала, що могла, з хати і виносила далеко на дорогу. Огонь не дійшов до їх хати, але Оля застудилася, втомилася, дістала запалення легких, і до тижня вже її не було.

Вона чула свою смерть і спокійно їй піддавалася.

— Не посилайте по лікаря, не викидайте дурно грошей, — говорила бідненька, — я умру, я чую, що умру, і хто знає, чи то не буде ліпше для вас і для мене самої...

— Не говори того, доню, робітниче моя, — говорила крізь сльози мати, — ти мені не була тягарем, ти сама старалася на себе, чого ж ти бажаєш умирати, ти ще така молода...

Оля сумно усміхнулася.

— Мені лиха хвороба подерла лице, і не для мене утіха молодості, а вам таки легше буде, — говорила вона таким тужливим голосом, як би просилася, аби їй вільно було умирати.

А проте, в нападах сильнішого болю вона просила рятунку, а як учула, що післали по лікаря, то кілька разів питалася, чи ще не їде?

Коли зближався її кінець, вислали Галю з якоюсь орудкою нагору до попаді. Вона нічого не підозривала, ідучи, аж там спостерегла, що її якось без причини задержували. То її як би уколало в серці, і вона потихоньки викралася від них. В кухні слуги переглянулися межи собою, коли вона переходила тамтуди, що її ще більше затривожило. Не оглядаючися, вона чимскорше побігла додому. Дома було уже по всьому: Оля ще не убрана, лиш покрита чорною хусткою лежала на тапчані, а стара Іваниха, все найперший гість у таких випадках, клячала насеред хати й голосно говорила "Отченаш".

Галі почорніло в очах, і вона впала без пам'яті.

Ах, кілько-то вона, кілько разів пізніше говорила: "Олю, дорога Олю, ти ліпшу собі часть вибрала, ти щасливіша, тому що-сь умерла..."

III

Змінилося їх положене і їх житє. З сусідами вони перестали бувати, бо не було ані чим виїхати, ані в що убраться, як треба. Сусіди у них також не бували, може, з милосердя, аби не робити коштів. Так помалу про них і забули.

Лиш одна близька сусідка, ідучи або вертаючи з міста, часом до них повертала. Мати Галі підозрювала, що вона лише для того повертає, аби придивитися ближче її нужді, бо і перед тим не дуже її навиділа.

Раз щось їй прийшло до голови запросити їх до себе на празник. Мати Галі спочатку ані думала їхати. Куди їй було тепер до празників! Але Галя уже тогді була спорим підростком, і не раз кортіло її бодай хоть трохи вихилитися з-під низької стріхи їх хати. Бачивши її охоту, мати не противилася, а може, і подумала, що ліпше буде, коли її хто і вона кого видіти буде.

Але в що тут було убраться? Вони не мали одежі такої, як треба, та й купити ні за що не було. Мати набрала якоїсь легонької тканини, дала жидові в місті скроїти, а Галя сама мала собі ушити.

Гірке то було шитє! Невмілою рукою прикладала вона кусник до кусника, не знаючи тому ні ряду, ні порядку, аж ледве-не-ледве ушила щось такого, що можна було на себе затягнути. Коли скінчила, виділося їй, що дуже гарно убрана, і була з себе незвичайно рада.

Аж на празнику, коли уздріла других і з ними порівняла себе, побачила всі недостатки й хиби свого убраня.

Несміла і змішана, забилася вона в найтемніший кутик покою і боязко дивилася

на не знаний їй дотепер товариський рух.

Найбільше впадали їй в око панни деканівни. Вони були дуже красно почесані і мали сукні, пороблені модно і складно. З лиця гарні вони не були, — були навіть погані і менше танцювали від других паннів, а все-таки не були так забуті і неспостережені, як вона. Вряди-годи таки хтось із паничів до них завернув, тимчасом вона сиділа в кутику, поликаючи сльози й надармо виглядаючи, чи її хто не возьме до танцю.

Заздріла вона, нарешті, що якийсь молодий, тоненький панич танцював з дівчатами по черзі, не пропускаючи ні одної. "Він, може, і до мене прийде", подумала собі Галя. І замість утішитися, вона хотіла утікати з свого місця, але вже було запізно. Він дійсно прийшов до неї, обкрутився кілька разів і посадив на давнє місце. Вона ще не уміла тогді добре танцювати, бо ніколи з ніким не танцювала, окрім з братом, що часом брався її учити танців і крутився з нею в маленькій хатині, де ледви можна було обернутися.

По тій же першій прилюдній пробі з чужим чоловіком Галю розібрав ще більший жаль. Вона пішла зараз до мами, що також сиділа сумна і забута, і просила, аби вже їхати назад додому.

Аж пізніше вона довідалася, що той уважний на всі панни панич був братом деканівних, котрих вона найліпше собі запам'ятала. Сердешна! не гадала вона ще тогді, що з домом їх ближче познакомяться!

Вони у себе за життя батька не бували, бо доста далеко від себе мешкали. Але по его смерті вдова мусила до них їздити щороку задля своєї нещасної пенсії, котру, як всі вдовиці, через руки декана відбирала.

Ближче пізналися вони аж тоді, коли Славко зробив матуру і вона з ним поїхала до декана, аби той для него видав "свідоцтво моральності", яко конечно потрібний документ для семінарицького кандидата[2].

Вони прийняли їх незвичайно ласкаво, й бідна вдова оживилася, не зазнавши уже давно так теплого привіту від людей. Вона знала, що ті ласки спадали на неї через сина, яко будучого семінарста, але то її зовсім не вражало; противно, то була честь, віддана її заслугам!

Та неважаючи на хвилеве поліпшене тих відносин через сина, ні раз не улегшалися їй тяжкі клопоти і видатки. Бо хоть одного сина вона дала до семінара, то натомість мусила другого давати до школи. А се тепер приходило ще тяжче, як спочатку. Ніхто не видів їх тяжкої біди, від нікого не було порятунку. Стягаючися з остатнього на старшого сина, вона позичила в банку на ґрунт. Тепер треба було рати платити, а тут уже і їх сирітська пенсія скінчилася. Прийшло до того, що мати хотіла брати хлопця з половини курсу додому — нівідки було дихати.

На той час декан оказався їх самотнім добродієм. Він зичив вдовиці гроші на рахунок вдовичої заемоги, що як син прийде до свого хліба, то ему віддасть. Зичив і без заемоги і казав, що старший син тимчасом може за него заручити.

Чим далі, тим частіше почалися заемоги від деканів: то по кілька левів, то по кірцеві збіжя або іншими датками, а все яко позички, котрі вдова з найбільшою

вдячністю приймала. Вона вже не закривала лиця, не шипіла, як розтоптана змія: "Жебрати, жебрати будеш!" О, нужда ломить амбіцію, кепкує собі з гордості!

Галя тепер також переважно пересиджувала у деканів. Поїхала раз туди з мамою, і панни завели з нею дуже сердечне знаомство, просили, аби вона у них лишилася, що вони навчать її сукні робити. Стара деканова дуже тому була рада. "Лишіть, лишіть свою доньку, — говорили до вдови, — най научиться шити сукні, то для бідної дівчини здасться". Галя дійсно дуже рада була тому, пригадавши собі свою нещасну одежину, котру мала у сусідки на празнику, і представляла собі, як то буде виглядати, маючи сукні так зроблені, як деканівни.

Їх було шість сестер і оден брат, старший роком від Славка, записаний на філософічний відділ. Розумівся, Галя лишилася. Межи ними вона як би віджила, новий світ отворявся перед її очима. Галя зі Славком, що приїжджав часто, побільчили фамілійний кружок деканів, бавилися та гуляли, особливо, коли хто приїхав з сусідства.

Поволі все то стало звертати на себе людську увагу. Панки з сусідства почали дрозити Славком найстаршу деканівну. Тота червонілася і відпирала, а сусідки договорювали, що гарний хлопець, що добра була би з них пара. Часом запитувано і Галю, чи то правда, що її брат жениться з деканівною, на що вона хоть би й хотіла, не могла нічого сказати, так само як і Славко не міг би на це питане відповісти. Про се межи ними не говорено, хоть все до того клонилося і з кожним днем до того ішло, — от так, само собою. Лише вдова не могла нахвалитися деканів і говорила не раз, що коли бог їй має дати невістку, то най би давав з такого дому, як деканів.

І Галине переважне проживане у деканів могло дати причину до ще смілійших комбінацій. Але що ж? — Галі було вже тяжко вертати до давньої пустині. Причіплена до їх дому, вона мала нагоду роздивитися межи людьми. Вона їздила з ними по празниках і весілях і пізнала, що її природа не скривдила, як небіжку-сестру. До сего причинилося й те, що вона вже вміла робити сукні й так зручно зшивала лихенькі матерії, що вони все дуже добре на ній лежали. Бували забави, де її вважали за найкрасшу; вона вчула не одно тепленьке слово, не одно утиснене руки, не одну похвалу, а хоть при тім ужалило не одно жальце, не оден погляд зависних очей, то все-таки загальне вражене було добре.

Чого ж їй було вертатися до матері? Оден на перший погляд дрібний припадок іще більше знеохотив її до рідного дому. До їх села, на місце старого професора[3], котрий учив її і молодшого брата, прийшов другий, молодий хлопець, син господаря з того ж села, а ще до того братанець їх найближчої сусідки, Семенихи, Антін. Він зараз із першого разу сподобав собі Галю і не ховався з тим. В родині їх обоїх зараз почали сватати. Побрати її з учителем — була для них річ зовсім відповідна. Найбільше причинялася до того родина, а ще більше Семениха, котра виступала в ролі майже свахи.

Се Галю незвичайно уразило. Вона — за учителем! Вона все-таки рахувала себе в думці до вищих товариських кружків. Віддатися за учителя — значило о оден ступінь знизити себе, а що найважніше — значило не зазнати вже ніколи поліпшення

матеріальних обставин, покинути все те, до чого вона тепер стала навикати, що її робило такою щасливою. Упокорена долею через смерть батька, вона так добре пізнала, що то біда, що прив'язане до чоловіки не хотіла відлучити від його становиська і від забезпечення, яке він може дати жінці. Їй треба було іншого чоловіка.

Вона боялася, аби ті сільські байки не розійшлися ширше і не псували опінії, котру вона собі з таким трудом добувала, бо вартість жінки залежить не лише від мужа, але і від конкурентів, що також кидають на неї певну тінь свого значення.

А було ще щось, що притримувало її при домі деканів, — був то син їх, Роман, той самий, що колись-то перший з нею танцював.

Роман спочатку до Галі відносився доста холодно, але бачучи її часто в домі родичів, він щораз більше осмілювався, щораз охотнішче з нею приставав. Це почало будити в серці молоді дівчини сильні надії.

Але невдачі, посіяні десь на ниві її долі, що мали колись сильно розвинути та зацвісти, почали уже кільчитися.

Надії на Романа Галя ховала глибоко на дні душі і не думала, аби вони могли оховзнутися її увазі.

Але давній, сердечний і так для неї важний стосунок з деканами почав так якось повертатися, що не раз сильно зарвав її своїми кільцями. Вона раз сиділа з шитом на ганку, а Роман щось ніби читав, ніби розповідав — і дивно їй було, коли вона завважала, що всі лиця домашніх прибрали якийсь квасний та скривлений вид. То знов приїхала вона до них якось ненадійно. Але тоді ціла родина вибиралася на забаву.

За її приїздом почалися якісь ради й наради фамілійні, і з того вийшло, що старі з сином поїхали, а всі панни лишилися дома. Галя сильно підозрівала, що так сталося через неї, хоч перед другими не могла би того нічим доказати.

І Славка чекала від деканів несподіванка. Хоч не було нічого говорено офіційно, але по довшій часі їх взаємних відносин, він уважався женихом найстаршої деканівни, котра єму з них найбільше подобалася.

На бідній родині Галі все сповнялося того релігійне переконане, що бог добрих людей пробує.

Перед укінченням студій Славка заїхав до дому деканів якийсь алюмнус, оден з тих випадкових женихів, що, довго не роздумуючи, освідчаєся і жениться. Ріжні бувають причини таких випадкових децизій, але не деканам було дошукуватися їх. Де є шість доньок, там найперша думка: як-будь їх помежи люде розмістити, не дуже розглядаючися — давати панну за того, хто бере.

Тут навіть була повна гарантія: укінчений питомець — то певний кавалок хліба, а особа — то вже на другім плані. Правда, коли він зажадав найстаршої з доньок, то пропоновано єму молодшу, але як він не хотів на того пристати, то декани й донька пристали на його жадання. Галя з мамою остовпіли, учувши про такі постанови.

Але проворні декани не спускали і з них ока. Тоті тернисті колючки, що то сям, то там стали були визирати, щезли без сліду. Роман, що лише крадькома позирав на Галю, став тепер сміливіший і показував свої чувства щораз виразніше.

Славка зразу зразив поступок деканів; він казав, що коли вони собі гадають, що він буде другу брати, то дуже помилилися! Він так себе понижати не дасть і оженився десь інде; оженився багато, і віддасть їм гроші, що позичила мама; най собі не думають, що він уже куплений!

Та не все так легко робиться, як говорить. Аби так зробити, як він грозив, на те треба було мати більше енергії, а у Славка її не було.

Галі тоті Славкові гніви не на руку; егоїзм переміг образу.

Вона не ховала перед собою, що те, щораз видніше надскакуване Романа до неї дуже підозріле, що воно викликане фамілійними інтересами. Але Галя знала, що вона й сама собою робила на него сильне вражінє. Ось чому вона не тратила доброї нагоди, аби свій інтерес привести до цілі.

Славко ще трохи хмарився, дорожив собою, але, нарешті, освідчився о молодшу доньку.

На весілю Галя з Романом дружбували.

Того вечора вона дійсно робила на него найбільше вражінє.

— Ви сьогодні чудово красні, — шептав він при однім танцю.

— А ви незвичайно лесні, — говорила вона, сміючися.

Але він з певним жаром і повагою твердив, що він не лесний, що вірить і відчуває свої слова, що лиш її любить і лише з нею може бути щасливий, коли вона на те пристане...

Роман, хоть був видніший від своїх сестер, не був гарний; але для Галі не було тоді кращого мужчини на світі. З ним лучилися для неї: становисько, удержанє і симпатія, — словом, все, що лиш могла вимагати.

Вона була щаслива і горда, бо знала, що кожда панна з її товариства з охотою за него пішла би. А він вибрав бідну сироту, на котру люде з милосердем і згори дивилися, яко на сироту, котра навіть не могла мати претензії до подібної партії...

Галя і тепер замічала злобні вигади, насмішки і дотинки, що вона кокетка, що кождому вішаєся на шию. Але вона була горда, як побідителька, і нехтувала безсильну злість.

Коло мужчин, котрі їй асистували, з котрими вона недавно забавлялася, бачучи кождий їх погляд, кожде слово, вона переходила тепер спокійно, як коло людей, від котрих уже перестала залежати. На згадку, що то не сон, не фарисейство, що вона чула виразно єго слова, гаряче утиснене руки, щось як би електричною струєю прошибало її душу. Приймлена з ласки до єго родини, тепер вона вже по праву буде належати до него, перестане бути бідною сиротою, буде мати таке саме становисько і поваженє у людей, яке мати буде її чоловік. Хоть вони не будуть багаті, бо вона ніякого маєтку не могла єму дати, а єго пенсійна спочатку невелика, — але вона чулася так щаслива і сильна, що всі ті недостатки покрила би своєю працею, ощадностею, не роблячи ніяких непотрібних вимагань, ані видатків.

Весіле Славка було при кінці вакацій, а Роман вже лиш кілька днів міг бути дома. Протягати він не міг і не хотів, бо перед ним стояли екзамени, до котрих всіма силами треба було прикладатися.

Той короткий час прожили вони як би в раю, свобод-но, весело, з оком зверненим у нічим не закаламучену бу-дучність. Настрій весільний ще дома не переминув; іще і гості були полишалися, і всі старалися удержати розбуджений гумор і веселість.

На лихо ж, серед тої загальної веселості, оден Романів товариш, от так для фантазії, став договорювати ему Мальвіною, донькою інспектора, про котру всі знали, що дуже негарна, і що її батько залицяєся до всіх молодих людей, обіцяючи протекцію при екзаменах.

Роман сміявся до розпуку і ще других спонукував до сміху, наслідуючи грубий голос Мальвіни.

Галя була так задоволена, що з чого-небудь сміялася також до безпам'яті.

— Ви ще в ній залюбитеся! — говорила вона, залива-ючися сміхом.

— І я так думаю, — відповів Роман з таким самим поривом сміху.

Ні одна хмарка не тьмила Галиного щастя, бо хоть він і від'їжджав, то все ж таки за кілька місяців мали вони знов бачитися, бо він мав приїхати на Різдво.

Але по его від'їзді зробилося пусто і сумно вокруг Галі. Їй думка все була при нім, а фантазія в чарівнім світлі показувала недалеку будучність. То тихий смуток заливав її серце, то радість грала в нім напереміну. Сво-бідна, весела ішла вона з ним під руку помежи громадою міських людей або кидалася ему на груди і виливала сльози за давно пробуті муки і униження. Зайнята домашнім обходом, рахуючися з кожного шеляга, вона то розвертала картки журналу мод, то виходила назустріч "своєму чоловікові" у довгім пишнім раннім шляфроку і в чепці з брабантських коронок...

О боже! тоті мрії! тоті дрібні мрії! Як вони легко прилипають до душі, а віддерті, кожда зосібна лишає по собі рану!

Галя на якийсь час поїхала до матері, а на Різдво мала назад вернутися.

Раз ізвечора мати почула легку дрож, другого дня боліла її сильно голова, а третього вона вже добре розболілася.

Їхати з дому не могло бути і думки.

* * *

По святах дістала Галя від Романа поштою книжку, котру він був їй обіцяв, а в книжці білет, де пише, що ему дуже прикро було, що не застав її в домі родичів і що він був би приїхав до Березівки, але то була би надто голосна перед людьми заява его замірів, а, на его думку, на се ще не пора.

Галя підозрівала Романа, що він нещирий, і, відсилаючи ему книжку, написала: "Чи ще коли будемо видіти-ся?"

На то він відписав, що стріча обоїх — то его найлю-бійша думка, що коло Галі его найбільша приємність і щастє.

* * *

Матері ставало легше, вона приходила цілком до здоров'я.

У часі хвороби Антін був майже щоднини у них, і рад був як світові, коли міг хоч чим-небудь прислужитися. Галя не раз в страху за хору удавалася до него о поміч.

Але, як хорій полегшало, вона оминала Антона всякими способами і его добру волю вважала непотрібною влізливістю, котрої треба би конче збутися.

А лучилася їй до того добра нагода.

IV

Брат вертався з ординації; він одержав місце і йшов вже цілком на свій хліб.

Кого виховане сина тільки коштувало, що бідну вдову, той легко зрозуміє, як вона того часу чекала. То мало становити важну хвилю для цілої родини. Молодший брат переходив по половині на его плечі, і Галя мала також жити у него.

З деканами треба було конче розійтись зовсім.

Не оден гіркий оріх розкусила Галя у них уже і за старших сестер, а тепер було ще гірше. Перше обходили вони з нею краще, бо старша, а потому молодша сестра мали інтерес в тім. Молодші вже не потребували ховатися зі своїм невдоволенем. Галя їм тепер стояла на дорозі, бо коли лучився який молодий чоловік, то звичайно більше займався Галею, як ними.

І не було тут нічого дивного: красша дівчина псує бридшим, а Галя і другим псувала і собі не помагала, як се в дальшій її життю показалося. А ще більше дражнили їх її відносини до Романа.

Отже, переїхала вона до брата. Але у него жите було дуже гірке і прикре. Галя виділа, що вона їм ні до чого не придатна, що вони без неї зовсім могли обійтись, хоть більша частина труда і праці спадала на неї.

Вона робила і за наймичку і за братову. Як від'їхала коли до мами, то вони натовість наймали наймичку; коли скорше вертала і наймичку не можна було так борзо відправити, то на той час заступала братову, котра тогді, не маючи що робити, вишивала всілякі подушки на канві або інші дрібниці.

В новім газдівстві брата вона одна робила велику рахубу. Брат із того, що дістав від жінчиних родичів, старався якнайменше розходити, аби не думали, що він їх добром хоче годувати свою бідну родину. А братова думала зовсім розумно, що чим менше розійдеться, тим більше для них лишиться, тим борше чогось доробляться.

З першою дитиною тото переконане ще більше в ній змоглося, так що, коли брат хотів що для Галі зробити, то старався так уговорити жінку, аби їй то не видалося занадто багато. Він знав і почувався до того, що кривдить своє власне гніздо, але знав також, які надії на его поміч мала мати, котра для него не раз собі від рота відоймала, і як він завсігди сердечно сподівався віддячитися, як прийде на своє.

Трудність погодити два противні обов'язки не раз сильно его ломила.

Галю се також дуже боліло. Ще доки мала надію на Романа, уважала своє

положене хвилевим і терпіла все.

Але надії на Романа швидко пропали. Від освідчин своїх виділися вони всего один раз. Та і то раз він не тільки не успокоїв її, але ще більше додав їй жалю. Хоть Роман старався бути з нею як давніше, то все ж таки зміна в его слові і ділі була така видима, що Галя не перемогла довше дурити себе. Більше він уже не приїздив.

Так минув рік і другий. Часом показався який інший, покрутився, усміхнувся і щез без сліду.

А Галі час уходив. Літа летять стрілою, а чим далше, тим для кожної дівчини менше надії віддатися. А Галя не лиш була дівчина, але вона була бідна сирота, що жила у брата на ласкавім хлібі. Кров в жилах стиналася їй на гадку, що її положене, може, вже ніколи не зміниться, що вже, може, в'одно не буде нічого значити, буде понижена, нікому не потрібна. Не дуже симпатична братова стала для неї ще противнійша. Галя ненавиділа тото утле, никле сотворіє, котре мало право її використовувати лише через те, що їй припадком удалося вийти заміж, а Галі ні.

Раз якось приїхали сестри братової і привезли новину, що Роман жениться з Мальвіною, з тою самою, що її колись так висмівав.

Але тепер як би не було давньої Мальвіни. Давня Мальвіна пропала без сліду, а натомість стала друга, хоть не красна, то "дуже приємна", "розумна", а передовсім з доброго дому високоповажних родичів. Ціла родина не могла доста наговоритися про те.

Галі кожде слово розривало душу. І кого він вибирав на її місце, з ким придумав ліпше щастє для себе?! З Мальвіною! Для неї відтрутив серце, що так липло до него, для неї зав'язав світ бідній сироті!

Ще тяжче стало її положене, коли почали вибиратися на весіле. Брат відчув її жаль, ему тяжко було дивитися на бліде лице Галі, на таєні сльози...

— Чи не поїхала би ти до мами? — сказав він одної днини. — Я маю важну орудку в справі молодшого брата.

Галі вдарила кров до лица, — вона брата добре зрозуміла. Та й сама вона бачила, що не має у него що довше сидіти.

Ах! як вона хотіла тогді умерти, як умерла Оля, її бідна сестричка! Зі зложеними на груди руками лежала би у тихім гробі, не зазнавала би несправедливості світа, не чула би его наруг! Без вражінь і надії, але і без болю серця спала би вічним сном...

V

В неділю з полудня виїхала Галя додому. Легонький дощик скропив землю, а прозора хмарка закривала ще сонце. Візок швидко летів посеред поля, на котрім збіже уже доходило; дерева, хрести і керниці при дорозі пробігали одні по других. Лише зрідка надибався чоловік, що при неділеньці святій вийшов подивитися, чи уже час починати жнива, і з колосем в руках вертав до села, або яка молодиця вертала додому, напасши на межі коровку.

По пасовиськах пастухи грали у сопівки або розкладали вогонь і пекли молоді кукурудзи. Інші спали по ровах, лишивши худібку на других, а збуджені ненадійним туркотом, підносили голови і заспані стягали капелюха перед панами.

Чим ближче села, тим частіше надибався чоловік, а в самім селі люде роїлися, як мухи.

Діти бігали по дорогах, кидали грудками і інші виправляли псоти; газди з люльками в зубах повільним кроком ішли до коршми; жінки в хустках десь до куми ішли на "перщине" або лиш в платниках на голові перебігали від хати до хати, аби поговорити з сусідкою.

А під фігурою[4] на толоці заводився танець. Дівчата то стояли, то сиділи на землі під вербами коло плота. В білих, як сніг, сорочках, з вишиваними рукавами, в червоних овиванках і стяжках вони самі червоніли, як восени калина. Парубки, співаючи, обходили скрипників, що сиділи на середині на малій лавочці, і кликали дівок у танець.

— Ану-ко, Єлено, ану-ко, Марцю, сюди! — крикне то оден, то другий, махнувши на дівку рукою, а ті по одній ішли до парубків, що їх кликали.

Галю прикро вразив голос скрипки і великий жаль розібрав, коли поглянула на веселих дівчат. Межи ними не було великої ріжниці. Сільська дівчина, хоть би найбідніша, заслужить а убересе, як найперша багачка. Вона хоть тяжко працює, але не встидаєся, як вийде межи люде, за бідну одежину. Цілий тиждень жне або сапає, а в неділю убересе і піде в танець з тим, з котрим у суботу стояла при роботі. Вона не тужить, виглядаючи, чи "приїде", не вичікує роками нагоди видітисся з тим, котрого хотіла би бачити.

Галі зробилося жаль, що мама її не перебрала за просту дівчинку, що не посилала в поле і на танець. Здоровими руками заробила би вона на себе, що треба, потому віддала би ся за того, котрий би їй сподобався, і не плакала би розчарована, не знала би ошуки паничів, що знають ліпше рахувати, як любити. Мала би мало, але своє власне. Працюючи враз із чоловіком, знала би, що приспорює собі добра, а не лиш до часу ужиткує працю чоловіка. А по его смерті ніхто не мав би права вигнати її з хати з дрібними діточками, як вигнали її маму.

* * *

Сонце уже заходило і поволі западало за гори. Їх візок знову промикав суголовками помежи ниви, і понад вечір доїхали до свого села. Село хоть друге, а було як би тото саме, що лишили за собою, тільки що бачили его о дві години пізнійше. Там дівчата танцювали, а тут уже вертали з танцю, розбираючи по дорозі з голови убрание, діти вибігали против овець, жінки сиділи по хатах і розкладали вогонь, а підпилі чоловіки вертали з корчми додому. Вертав також і Грицько Крайній, натягнувши капелюх набік та й щось бурмотячи під носом.

— Жінко, отвирай! — крикнув він на воротах.

Чорнява молодиця вибігла з хати.

— А бог би тя побив, п'янюго! — крикнула вона й собі. — Не можеш сам собі

отворити, але кличеш мене від дітей!

Він друлив ногою ворота, виломив з плота кіл і, нічо не кажучи, замахнув ним на жінку. Вона хотіла хильцем утечи поза хату, але він забіг з другого боку, потяг її патином, зловив за кіски та й кинув до землі. На її крик повибігали сусіди з хати, але кожде тільки здвигло плечима, бо хто ж сміє мішатися, як чоловік б'є жінку?

Бідній Галі аж мороз пішов по тілі, і всі її думки про ліпшу долю сільських жінок замінилися в страх і гидоту. Вона пса не вдарила би так, як тут чоловік зневажає другого, рівного собі чоловіка, приятеля і товариша життя.

Мати не надіялася Галі і немало здивувалася, коли її узріла. Але глянувши на бліде, заплакане лице доньки, не сміла нічого питатися — вона вже догадувалася щось недоброго. Коли брат умисне згадав про Романове весіле, стала ще сумнійша і ще менше говірлива.

Брат, якось показалося, не мав ніякого виразного діла і зараз на другий день поїхав. А Галя лишилася сама в низенькій хатині зі своїми тяжкими думками.

Їй виділося, що вона вже в гробі, далеко від світа, до котрого горнулася і від котрого надіялася ліпшої долі. А коли їй часом встидно стало, що мати побивався коло господарства, а вона сидить без роботи, зложивши руки, то насилу вставала, аби і собі найти яку роботу і не їсти дармо материну гірку працю. Але робота її не бралася — вона лише сердила себе і матір.

Антін, довідавшись, що Галя дома, зачав знов частійше до них заходити. Не могла вона вже на него так згори дивитися, як перше, але коли его узріла зі свого вікна, то ще гірше щось заболіло її коло серця. Їй здавалося, що вона спить, а він її будить з тяжкого сну і показує ще страшнішу дійсність. Якась безсильна злість брала її і доводила до крайності, і Антін учув часто не одно таке згірдне слово, котре могла винести лише терпеливість влюбленого.

* * *

Якраз тоді, коли вона, зламана і розчарована, сховалася під крила родительки і не мала перед собою способу вийти з того положення, брат стриєчний її мами, священик із Поділя, приїхав до їх дідица старатися по давній знайомості о презенту для сина. При тій нагоді не оминув і сестри. Єму добре велося, і він заїхав до них такими великими кіньми і такою красною коляскою, що не було її де умістити. В дворі пішов інтерес добре, і то его ще якось ліпше для світа настроїло: він розжалівся над бідною сестри, казав, що хотів би чимось помочи, — аж нарешті рішився взяти Галю з собою трохи межі люде.

Для Галі цей випадок був остільки догідний, що виривав її хоть на хвилю з убиваючого положення, а найперше через те, що увільняв її від Антона. Сей, здивований і засмучений її скорим від'їздом, довго стояв опертий о фіртку своєї школи і дивився за ними. Але їй було байдуже про те, що без причини відтрутила від себе щире і прихильне для неї серце молодого учителя.

* * *

Дім стрийка Галі був багатий. Стрийна, хоровета, бліда і дражлива жінка, часто тривожила цілу хату, хоть взагалі не була зла жінка. Вони мали багато дрібних дітей і лиш двоє старших: жонатого сина і доньку молодшу від Галі, Емілію, котра вже також недовго мала бути дома, бо була заручена з питомцем, і за рік мало бути весіле.

Мама і донька доста прихильно прийняли Галя, а особливо Емілія рада була товарищі свого віку, з котрою щоднини могла би говорити про свого нареченого і про інші дівочі справи.

Вони мали багато знайомих, всюди в сусідстві бували і у себе сусід гостили.

Галя саме попала на ряд забав і празників в околиці.

Емілія, як пучок нерозвитої ще рожі, дрібненька, пухка, незвичайно ніжна і лицем бліда, вважалася за найкрасшу дівчину в тих сторонах. Її краса була все однака, ніколи не блідла, але ніколи й не набирала незвичайного блиску. Цілком інша виходила Галя. Вона не була така ніжна і никла побіч тамтої при деннім світлі в щоденній одежі; але зате увечір, при трохи, стараннішим убраню, набирала власне того блиску, до которого ніколи не піднімалася Емілія. Через те вечірні забави були для неї полем пописів і слави. Світло, музика, довгі фальбаністі сукні були для неї тим, чим трубка для боевого коня. Хоть вона так була розчарована і сумна, але на забавах оживлялася, набирала як би нової сили. В легкій балевій туалеті переходила по покоях і тайком зазірала в зеркала. Її гнучка стать видавалася ще вищою, очі блищали, а з темного, кучерявого волосся ще виразнійше виступали рівні, як з мarmору виковані, черти лица.

"Чи ж може бути, — питала вона себе саму, — аби дівчина з такою красою не найшла собі чоловіка до вподоби?"

Віра в тоту красу додавала їй духа, смілості і відваги. Всюди, куди вона повернулася, заступали їй дорогу мужчини. Зліталися, як рій метеликів до розцвілої цвітки, і кождий чим іншим старався на себе звернути увагу. Один дотепом, другий повагою і розумом, третій доброю посадою, а інший попросту своєю складністю і хорошими очима. Лиш то у них не було гріхом і не називалося кокетством, — у мужчин воно так собі без прозвища ходить по світі. Вся вина спадала на Галя, хоть у неї кокетство не було простою забавою, а тяжким трудом, тяжкою боротьбою за існуванє.

Родичі Емілії аж тепер узріли, кого мають у себе. Бідна забута сирота виросла в ворога. Емілія, дотепер найкрасша, никла як пільна квітка при плеканій городовій рослині.

Галя зараз дозріла округ себе неприязну зміну, хоть і прикриту плащиком ввічливості. Але що вона тому була винна? Вона жадала тільки того, що другі жадають від світа. І вона хотіла так жити, як другі живуть.

Для Галі лишалося лиш одно: здобути любов правдиву, аби досягнути красшої долі. Але вона уже так мало на те надіялася, що аж дивно їй було, як міг хтось боятися її, як міг не знати того, що вона так часто досвідчала: що в теперішніх часах любов — то не

сама лиш ідеальна стріла Купідона, а потребує більше реальних підстав! Кілько то мужчин коло неї крутилося, кілько то декламацій наслухалася вона, а все на тім і кінчилося! Роман, може, дійсно ще найщирійше про неї думав, бо навіть хотів женитися, але він потому інакше роздумався.

Як потопаючий хапаєся всего, що в руку попаде, так Галя хапалася своєї краси, а люде завидували їй і тих змагань, хоть се були змагання безнадійної розпуки...

Що про неї стрийки думають, довідалася вона цілком ненадійно. Вона спала з Емілією в однім покою, а родичі з дітьми в другім. Вона якось довший час не могла заснути. Стрийко з жінкою також не спали, і хоть двері були заперті, то при загальній тишині чути було майже кожде слово. Вони говорили про низьку ціну збіжя, журилися, що вже молодші діти треба давати до школи; нарешті їх голоси так притихли, що тільки десь-не-десь яке слово долітало до її вуха. Галя уже дрімала, аж зачула виразно своє ім'я на переміні з іменем Емілії і її нареченого.

— Тота уже розумна, а наша ще дитина; може би ся удало її яким делікатним способом позбути, заким він приїде, — говорила шепотом стрийна.

Галю як би хто обсипав вуглем. Вона не сподівалася, аби про неї так зле думали, аби вона була спосібна відбивати підступом жениха. "О! Не дочекаєте того, аби мене під позорами виправити з дому!" — подумала собі.

Ледви зазоряло, Галя вже була на ногах, потихоньку вишукала кавалочок паперу і написала до мами письмо, на все закликаючи, аби зараз приїхала по неї.

Вона вийшла з хати, перейшла город і стала при дорозі, чекаючи, аж люде туди будуть іти на торг до міста. Чекала довго, і першому чоловікові, що надійшов, передала свій лист. Перемерзла вернула до хати. Ті, що завдали їй смутку, спали ще спокійним сном, не заколоченим горем її душі.

Спершу вона нічо не гадала, лиш коби якнайскорше вирватися з хати, котра так скоро їй обридла.

Пізнійше почали виринати перед нею немилі наслідки сеї постанови, особливо тривожила її близькість Антона, від котрого рада була би утечи на край світа. Але все то перемагав неспокій, що мама могла не одержати письма і не приїхати.

Минув так цілий тиждень. Гіркий то був тиждень муки, непокою. Що лиш затуркотіло на подвір'ю, зараз бігла вона до вікна дивитися, чи то не мама.

Аж раз надвечір усі надзвичайно здивувалися ненадійним приїздом мами. Галя зараз зачала ся вибирати. Стрийки стали якось не свої і хотіли її затримувати, але Галя наперла, щоби таки зараз їхати. Плач душив її в горлі, і вона мусила якнайскорше увільнитися відси, аби хоть виплакатися доволі.

VI

І знов тишина, знов гріб, знов той Антін із залюбленими очима, як хрест на гробі надії! "О боже! як тяжко жити, чи ж не ліпше десять раз було би умирати?" — думала Галя і завидувала умерлій сестрі, що пішла за батьком, а її лишила при живій мамі на

гіршу муку і журу. Що ж їй, нещасній, робити, де дітися, як собі зарадити?

— Хіба уже піду за Антона! — сказала вона раз в приступі жалю до матері.

Тота, замість жажнутися на розпучні наміри доньки, лиш сумно покивала головою, як би уже давно про те думала. Се Галі ще більше завдало жалю. Мама годилася з гадкою, про котру їй страшно було і подумати, а може, ніколи не видавалася тота гадка так страшна, як тепер! І то було одне серце на світі, котре її жалувало і любило!

* * *

Дні ішли за днями, подібні одні до других, як каплі води. Так само, як давнійше, сиділа вона від ранку до вечера з голкою в руках при вікні, так само, як давнійше, приходив і мучив її Антін. Аби хоть трохи мати від него супокою, почала ходити до місцевої попаді, вибираючи все той час, коли приходив до них Антін; або ще частійше ішла до хащі і там пересиджувала візити учителя.

* * *

Прийшовши раз на попівство, Галя застала там гостя, далекого родича, семінариста Стефана П... Вони глянули на себе і сильно змішалися. Він не був їй цілком незнакомий, так само й вона йому. Під час її проживання на Поділю виділа вона его раз чи два на забаві, та, не знати чому, забракло їм відваги тут до того признатися. Він не раз з нею танцював, не раз слідив за нею блискучими очима, але все-таки менше крутився коло неї, як другі. "Що его ту завело? — спитала вона себе. — Чи то чистий припадок? чи, може, заставлені нею сіті на кого другого, его, власне, зловили?" На кожний раз приїзд его сильно потривожив її мислі.

Другий день перейшов як усе. Третього дня прийшла попадя з дітьми і Стефан з ними, а далі він. сам почав приходити.

То уже щось більше давало до мислення. Темрява, залягаючи її. душу, зачала як би рідшати, а поодинокі лучі світла заходили до дна її душі. Апатичні її дотепер занятя набирали значіння, життя і барви. Спершу були хвилі, коли, навчена сумними досвідами, вона відпирала насуваючіся нові надії, але само поступенне его зближене напирало на неї новою хвилею вражіннь і життя.

Ах! як блискучі, повні запалу мав він очі, коли раз у городі на попівстві зірвав і подав її польний романець. Який зворушений був его голос, коли говорив, що романець — ворожбит любові та просив, аби собі поворожила на его листках, і як посмутнів він, коли вона сказала, що не має на кого ворожити!

— Позвольте, я на вас загадаю, — сказав він, хапаючи її за руку і притискаючи до своїх уст. Вона насилу тримала в руках маленьку квітку і вимовляла слова ворожби: "лю... бить не лю... бить". "Не любить!" — сказала нарешті, обриваючи два листки нараз.

— Ні! — підхопив він скоро. — Романець говорить за мною. Ви обірвали два листки

на кінці. Ви не хочете знати, що я вас люблю, що я був би найщасливіший з людей, якби ви хотіли бути моєю жінкою...

Хоть уся кров бухнула їй до голови, вона заховалася майже цілком спокійно.

— Ви знаєте, — відповіла вона тихим голосом, — знаєте, що я сирота і, як більша частина сиріт, не маю ніякого маєтку...

— Знаю се, — підхопив він скоро, — але я маєтку не хочу; я потребую лише кілька соток, при тім числю на свою і вашу родину.

Галя мало не крикнула, учувши таке. Кілька соток! родина! Як можна було бути так недосвідченим чоловіком і уважати то все за річ маловажну!

Вони стояли на кінці стежки, посиленої опадаючим листем. Перед їх ногами лежав обірваний романець, а над ним шнур відлітаючих журавлів. Журавлі видавали сумні прощальні голоси, а засмученій дівчині здавалося, що вони забирають її супокій, всі сні і надії.

Стефан був сильно блідий від внутрішнього зворушення, а вона ледви могла вимовити: "Пробуйте..." і швидко пішла від него.

* * *

Карта обернулася! По поезії наступила проза: дійсність нещасного положення виглянула з-під рожевих листків. Тепер уже не було бесіди про взаємні схильності серця, лише чи можна буде тих, так конче до щастя потрібних, кілька соток роздобути. Журилися тим усі. Журилася Галя, журився Стефан, журилася мама і брат, що зараз по освідчинах завізваний був на фамілійну раду. Їм потрібно було шість соток.

І о тоту суму, котру не одна велика дама видає на оден вечір, на одну сукню, розбилася ціла будучність бідної дівчини. Мати не могла уже нічо з задоволеного свого ґрунту витягнути, а брат давав лише третю частину.

Але матрина любов спонукала матір до кроку смілого і непевного. Стиснувши серце і замкнувши на все очі, вона рішилася поїхати і вижебрати потрібний гріш.

Сумно вона вибиралася в тоту дорогу і довший час їй не було. Аж нарешті вернула, — вернула так, як можна було надіятися, з нічим. Подоляне оказались ще найліпшими, бо обіцявши трохи гроша, сказали, що дали би більше, але довги за свого зятя недавно заплатили. Другі вимовлялися недостатками, хлопцями в школах, то підростаючими дівчатами, що ростуть, як "жидівська лихва", і не оглянешся, коли сімнайцята весна завітає. Правда, кожда газдиня обіцяла щось з дому на весіле, але тут треба було — грошей.

Стрібувавши всего, вони уже нічо більше не могли зробити і мусили все здати на Стефана. "Будьте спокійні!" — казав він, прощаючися з Галею.

Аби чоловік не знати які пережив прикрі досвіди, то все він рад вірити своєму добру, аж доки не згасне послід-ня іскра надії. Щирі, симпатичні Стефанові слова успокоїли Галю. Вона їм вірила. Вона навіть не питала себе, чи любить его. Вона знала лишень, що з ним була би незвичайно щаслива і весела і що він не міг би мати ліпшої від неї жінки. Якось неограничена вдячність як для того, що вирятував їй жите, панувала над

всіма її чувствами. Він вертав їй давню, дитинну доброту серця і нищив жаль до людей і до світа. Через него вона могла бути щаслива і спосібна ущасливити других. А хто ж міг мати до того більше права, як не він сам?..

Вони прощалися ненадовго, бо на кождий спосіб він мав о котрім часі вернути.

* * *

Доля усміхнулася на хвилю, аби завдати ще сильній-ший удар в саме серце.

Час приїзду Стефана минув. Галя не хотіла ще тратити надії, але він все-таки не приїжджав. Недармо чекала, плакала і молилася, час ішов, а его не. було...

Аж нарешті прийшло від него письмо — письмо гірке, нещасне, плачуче. Він, прощаючися з нею, прощався і з своїм щастем навіки...

Гірка іронія викривила її уста. Огонь горів у печі, — вона, здавивши письмо, кинула його в полумінь.

"Всі, всі вони однакі, що до одного... — вирвалося з її зболілої груді. — Вихваляються енергією і відвагою, а як прийде стати до боротьби з житем, то готові придавити в собі найсердечніші чувства... Кілько-то любовних слів він мені не наговорив, а утік, коли узрів, що не заплачу его довгів! Говорить, що не міг би дивитися на любу людину, котрої долю не можна забезпечити відповідно, а лишає тоту людину саму собі, най пропадає! О, висока логіка мужчин, до котрої не може піднятися жіночий розум!.."

Нещасна дівчина не була вже в силі шукати якогось виходу. Бо нащо ж здалися всі заходи і пориви, коли все кінчилося на нічім! Могла тепер летіти її лодь нещасна, куди сама хотіла, — вона вже не тримала в руках весла. Міг її потопельник потягнути на холодне дно води, могла розбитися о каменисті береги, пропасти в безвістях, — для Галі все вже було одно...

* * *

Але як камінь, абияк кинений угору, упаде на землю, так Галя, як багато таких жінок, коли їм не удасться де примістити в світі, упала тягарем на власне своє гніздо. Мати, видячи свою дитину безсильну, не здібну о собі думати, взялася сама до рятунку. А мала вона лиш оден спосіб на то — віддати її за Антона. Галя надто була зломлена, аби могла була опиратися. Та й що ж вона мала робити? Лишитися старою дівчиною? Носити як би провину власний свій вік? Бути вічно предметом злосливих уваг і насмішок, вічно даватися манити зрадливим надіям? Терпіти пониження і usługувати ціле жите своякам, котрим тяжко було жертвувати по кількадесять левів? Не мати нігде власного кута, приміщення, котре не називало би ся тягарем або ласкою?..

Галю опанувало дивне чувство. Вона хотіла би була десь піти, загубитися, забути про світ і людей... Хотіла би пропасти, як в народній казці — запасти під землю, і сховатися за двері місяцевої або Морозової мами! Там Антін не був би тим, що тут. Там не було би світових вимогів, не було би різниць стану, образования; там стояла би против него, не як против зовсім нелюбого собі чоловіка, але там, поборена его

любов'ю, вона віддала би ся, може, єму без ніяких інших побічних оглядів. Але тут на землі, тут інші рахунки! Переломити всі пересуди, відвикнути від звичаїв, з котрими, коли не в дійсності, то в снах своїх жилося, бути покиненою тими, котрі ще недавно тебе величали нижчою при тих, що зависно, може, споглядали на тебе — о, то не так легко!

Аби жінка могла над то все піднятися, на те мало залюбитися, на те треба би з любові шаліти. А тут про любов і бесіди не було.

Ах! як тяжке таке жите на світі! Гадки, як чорні змії, тислися в голову, вертіли мозок, роздирали Галине серце.

Завтра!., і раптом зо дна її душі виринув образ, котрий вона раз бачила і котрий вразив її був страшенно своєю красою та правдою: насеред великої та пишної кімнати стояла в обіймах молода пара. Її спадаючий з голови вельон і довга біла сукня свідчили про те, що тільки що відбулися шлюбні церемонії. З якою любов'ю і вірою витягає вона до нього руки, з яким чувством, запалом і жаром пригортає він її до своєї груді і складає на її чолі гарячий поцілуй! Ніщо не може рівнятися з блеском їх очей і щастем тої хвили. Вони — живі поеми життя, і ні оден поет не в силі віддати їх стиха прошептаних слів: "Ми, нарешті, самі".

Тепер той розкішний темат її думок зтяг вічну жалобу, і сирітська доля заломила руки.

Завтра в сей час і вона лишиться з тим, з котрим до гробу зв'яжеся житєм, але як противні, як страшно противні будуть тоті думки і чувства. Все, колись дороге і сподіване, треба буде, хоть з гнівом і болем, віддати в жертву невмолимої долі. Надармо вона старалася зм'якшити тоту долю, надармо ковтала до дверей щастя і любові, надармо споглядала в країни того раю! Люде без-милосердно відвернулися від неї і кинули їй на дорогу лише кусник сухого хліба.

Мати ще не спала, коли Галя вийшла з хати. Довго вона чекала на доньку, і тяжкі, і невеселі думки мучили її голову і зболілу грудь.

Не з таким серцем хотіла вона бачити свою доньку під вінцем, не такого щастя бажала вона для своєї дитини.

Щастє? Надія? То давно пропалі мрії. Завмерли вони разом зо смертю батька її нещасних дітей і лягли з ним разом до гробу!

Глибокі зітхання довго переривали нічну тишину, а гарячі сльози продиралися ще через замкнені сном повіки.

Слабе прозоре світло заглянуло у вікно. Вона проснулася, протерла очі і глянула на постіль доньки. А доньки ще не було в хаті.

Місяць уже цілком сховався за гори, щезли нічні тіні, лиш зоря світила червона. Все віддихало оживляючим холодом. Цвітки, що лиш пробудилися, травки і листки світилися змиті свіжою росою, а причеплені до галузок метелики чекали, аж моґсрі крилечка їх овіє вітер і осушить сонце. Ціла земля як би в набожній задумі приклякла, зложивши руки, а шеполивий і дзвінкий потічок ніби її устами говорить ранню молитву.

* * *

З цвинтарного горба сходили дві жіночі постаті. Ішли тихо, спустивши голови, як дві зламані билини, і лише дрібне ріще хрустіло під їх ногами. Краса ранку не промовляла до їх душі, а здоровий холод переймав дрожем. Із корча випорхнула пташка, захиталася на довгій прутіку і зацвірінькотіла. Повернула маленьку головку, глянула одним оком на небо, другим на землю, глянула на жінок, ударила крильцем і вернула назад до любого гнізда, до милого друга, що гойдався на довгій галузці. Мала пташина любивалася природою, зазнавала любові і щастя і тішилася життям.

А обі жінки — чи також тішилися життям? Чи були то сльози любові, щастя і втіхи, що текли по їх блідих замучених лицах?...

[1] Перебрана — прибрана.

[2] Учня духовної академії.

[3] Професором у Галичині називають учителя.

[4] Фігура(досл. статуя) — хрест, що його галицькі селяни ставили у полі, на пасовищі тощо.